

SZILÁGYI István
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Pécs
professor
University of Pécs, Faculty of Sciences, Pécs, Hungary
email: szortega@freemail.hu

BRAZÍLIA: A MODERNIZÁCIÓS DIKTATÚRÁTÓL A HIBRID POSZTDEMOKRÁCIÁIG

*BRASIL: FROM THE MODERNIZING DICTATORSHIP
TO HYBRID POSTDEMOCRACY*

ABSTRACT

In South America in the 1960s and 1970s the contradictions of economic, social and political structures were deepening. *The excepcional states of the new militarism* appeared on the continent. Formally these state systems were set up by the institutional takeover of the armed forces. The military governments strove for the total *reorganization and modernization of the societies* in their all – economic, political and ideological – territories.

The break-down of the military dictatorships in South America, in the one of three semi-peripheral areas of the world, took place in the 1970s and 1980s and 1990s and it was followed by the restoration of the civil governing in the form of hybrid systems. All these processes constituted the parts of the democratization.

However in those societies have been present the authoritarian enclaves and the so-called “powers that be” as well as the inherited non-elected system of institutions of the controlled democracy endangering the democratic establishment.

The study aims at analyzing these processes, the governmental and the state structures and the Economic transformations on the ground of the Brazilian experiences.

Kulcsszavak: új militarizmus, kivételes állam, modernizáció, posztdemokrácia, Dél-Amerika, politikai átmenet, geopolitika, Brazília

Keynotes: new militarism, exceptional state, modernization, post-democracy, South America, political transition, geopolitics, Brazil

1. Válság és új militarizmus Latin-Amerikában – a hatvanas–nyolcvanas évtizedek történelmi tapasztalatai

Latin-Amerikában az 1960–1970-es évtizedben kiéleződtek a gazdasági-társadalmi-politikai struktúrák ellentmondásai. A nemzetközi munkamegosztásba való fokozott és hatékony bekapcsolódás és az új tőkefelhalmozási módra való áttérés politikai válságot, az uralkodó hatalmi tömb hegemoniájának megrendülését, az államapparátus és a politikai rendszer radikális átalakulását és átalakítását és különböző válság leküzdési stratégiák megjelenését eredményezte. Ezek egyikét az 1964. április elsején a brazil katonai hatalomátvétellel színre lépő *új militarizmus* progresszív és regresszív katonai diktatúrái és *kivételes államai* jelentették. E rendszerek formailag a fegyveres erők intézményes hatalomgyakorlása útján jöttek létre. A katonai kormányok az érintett társadalmak totális, minden szférára (gazdasági, politikai, ideológiai) kiterjedő *újjászervezésére és modernizálására* törekedtek.

A kivételes államok létrehozása azt a „bismarcki típusú” és/vagy „konzervatív modernizációt” reprezentálta, amit az elmúlt százötven évben (részleges) sikerrel alkalmaztak Latin-Amerikában.¹

A kontinensen és a világ másik két félperifériális térségében – Dél-Európában és Kelet-Közép-Európában – végbemenő politikai átmenetek és demokratizálódási folyamatok részeként azonban a huszadik század utolsó harmadában, az 1970-es, 1980-as és 1990-es évtizedben sor került a katonai diktatúrák lebontására, a polgári kormányzás hibrid rendszerek formájában történő visszaállítására. Brazíliában ez a fordulat 1985 márciusában következett be.

A rezsimek önkizárásos, paktumos, vagy összeomlásos átmenetei a demokratikus intézmények formai érvényesüléséhez, alkotmányozási folyamatokhoz és új alkotmányok elfogadásához vezettek. Napjainkig jelen vannak azonban e társadalmakban a demokratikus berendezkedést veszélyeztető *tekintélyuralmi enklávék*, valamint az úgynevezett *háttérhatalom*² és az *ellenőrzött demokrácia öröklött, nem választott intézményrendszere*. Érdemben nem csökkentek a társadalmi és szociális egyenlőtlenségek sem és fennmaradt, illetve hatalmas, újabb politikai válságokhoz vezető, rendszer szintű jelleget és méreteket öltött a politikai és gazdasági elit korrupciója.

2. A katonai hatalomátvétel előzményei

A katonai hatalomátvétel a brazil társadalom mély megosztottságának, politikai és gazdasági válságának eredménye volt. *Carlos Fico* történész 2014-ben a következőképpen fogalmaz: „...ez az újkori brazil történelem egyik kulcseménye. Nehezen lenne érthető az ország jelenlegi

helyzete a jelzett meghatározó pillanat valódi jelentőségének megértése nélkül. Akkor egy 21 évig tartó katonai rendszer bevezetésére került sor... Nem kevesen voltak olyanok, akik támogatták az államcsínyt: a sajtó, a katolikus egyház, a városi középrétegek jelentős része. Intézmények, amelyek évekkel később a rezsím ellen fordultak – mint a Brazil Ügyvédi Kamara, a Brazil Sajtó Szövetség vagy a Brazil Püspöki Konferencia.”³

Az 1964. április 1-jén Brazíliában bevezetett katonai–civil diktatúra a már jelzett bismarcki típusú konzervatív modernizáció modelljét testesítette meg. Felmerül a kérdés: valóban modernizációs rendszer volt-e az új militarizmus kivételes állama? A rendszer huszonegy éves uralma hozzájárult-e Brazília világgazdasági illeszkedéséhez? Az ország totális újjászervezésének és átalakításának szándéka és az azzal kapcsolatos lépések előmozdították-e a gazdasági fejlődést és megkönnyítették, lehetővé tették-e a politikai szerkezet modernizációját?

E kérdések megválaszolására a 2014-es év, a katonai hatalomátvétel ötvenedik évfordulója jó alkalmat kínált. Számos könyv és publikáció született ezzel kapcsolatban és a jelzett évforduló komoly tudományos viták alapjául is szolgált.⁴

Marcos Napolitano a következő körülményekre hívja fel a figyelmet: „...Az államcsíny (golpe) a brazil társadalom mély megosztottságának a következménye volt. Ez a modernizációs folyamat és a társadalmi reformok különböző programjai közötti összecsapásokban is megnyilvánult. Általános keretétül a hidegháború szolgált, amely növelte a brazil társadalom belső konfliktusait és megerősítette a régi konzervatív álláspontot képviselő csoportok és az új antikommunista erők szövetségét. 1947-től a brazil katonai és civil elit jelentős része elkötelezte magát az Egyesült Államok vezette ’nyugati civilizáció’ védelme és a feltételezett ’szovjet expanzióval’ szembeni védekezés mellett.”⁵

Amikor tehát 1947 márciusában Harry Truman amerikai elnök meghirdeti a kommunizmussal szemben alkalmazandó új stratégiát, a *feltartóztatás doktrínáját*, akkor már a latin-amerikai államok politikájában uralkodó pozícióra tettek szert és érvényesültek a nemzetbiztonság doktrínájának általános elvei. Brazíliában ezt követően a Legfelső Hadi Akadémia keretein belül sor került annak részletes kidolgozására, propagálására és elterjesztésére. Történelmi tény, hogy *Latin-Amerika 1959-től*, a kubai forradalom győzelmétől a *hidegháború egyik privilegizált térségévé vált* a „belső ellenség” és a „kommunista felforgatás” elleni harcban. A bipoláris világ két pólusa egymással szembeni küzdelmének fontos állomásai voltak az 1961. áprilisi, Fidel Castro rendszere elleni Disznó-öbölbeli nyílt fegyveres támadás, az 1962. októberi kubai raké-

taválság, valamint az Egyesült Államok által az 1964-ben kirobbantott tonkini incidens. Ilyen körülmények között lépett a színre a brazil katonai diktatúra.

Ami az ország belső viszonyait illeti, az 1961. szeptember 7. és 1964. április 1. közötti időszakban, João Goulart (Jango) elnökségének éve alatt a kormányzat megkezdte az alapvető reformok (reformas básicas) fokozatos bevezetését. Ez szavazati jogot biztosított az analfabéták számára, megindult az agrárreform végrehajtása, a gazdaság államosítása, nemzeti tulajdonba vétele. Az átalakítások sora érintette a városi önkormányzatok, a bank- és a választójogi rendszer működését, az egyetemi képzés átalakítását és magában foglalta a Brazil Kommunista Párt legalizálását is. Ezeket az intézkedéseket a kormánnyal szembenálló erők támadták és minden eszközzel bénították, akadályozták.⁶

Goulart reformcsomagja ezért megbukott. Az országban gazdasági és politika válság alakult ki, amelyet az új militarizmus hatalomvétele követett. Az ellenzéki erők egy „megváltó forradalom” (revolução redentora), egy preventív államcsíny szükségessége mellett foglaltak állást. Az elemzések az USA által szervezett Brother Sam akció miatt az Egyesült Államok közvetett beavatkozásáról is írtak. Ennek ellenére vitathatatlan tény, hogy a katonai diktatúra győzelmének alapvető oka az ország belső viszonyainak alakulásában, a gazdasági és a politikai válság kirobbanásában keresendő.

João Goulart az 1960. október 30-i elnökválasztást megnyerő Jânio Quadros alelnökjelöltje volt. A probléma akkor kezdődött, amikor 1961. augusztus 25-én Quadros elnök váratlanul lemondott. Számos kompromisszum eredményeképpen Jangot a Nemzeti Kongresszus 1961. szeptember 7-én, a brazil függetlenség napján ünnepélyesen beiktatta az elnöki tisztségbe. A legfőbb törvényhozó testület ugyanazzal a lendülettel azonban módosította is Brazília alkotmányát. Az elnök jogkörét és kompetenciáját csökkentve parlamenti rendszert vezetett be az országba. Goulart ezt a helyzetet nem fogadta el és üggyöntő népszavazást írt ki a kérdéstről. Az 1963. január 6-án megtartott népszavazás visszaállította az elnöki rendszert.⁷

Ezen közben João Goulart megkezdte a már említett alapvető reformok bevezetését és 1962 decemberében a neves cepalista⁸ közgazdász, Celso Furtado vezetésével kidolgozásra került a Hároméves Terv (Plano Trienal), amely tartalmazta az alapvető reformok legfontosabb elemeit. A Nemzeti Kongresszus ellenállása azonban megghiúsította a Terv valóra váltását. A gazdaság- és társadalomátalakító program négy hónap alatt megbukott. A projekt parlamenti vereségét másfél év múlva követte a katonai hatalomátvétel.

„Mi a jelentősége João Goulart kormányának Brazília történetében? – teszi fel a kérdést az előzőekben már hivatkozott művében Marcos Napolitano. Erre – olvashatjuk – a legjobb talán, ha Darcy Ribeiro híressé vált mondatával válaszolunk, aki szerint Jango «nem a kormány által elkövetett hibák miatt, hanem éppen ellenkezőleg, az általa képviselt eszmék miatt bukott meg». 1963 végétől, attól a pillanattól kezdve, amikor a kormány reformista programját a baloldali nyomás átalakítással fenyegette, a jobboldal aktivizálódott. A politikai környezet és a szóban forgó kérdések egyesítették a brazilokat a válság leküzdése érdekében. Ugyanakkor a szereplők álláspontja radikalizálódott, mert azok az értékek és stratégiai tervek, amelyek a politikai napirend részét képezték alkalmatlannak bizonyultak a bal és a jobboldal összebékítésére. Ami a katonai-civil államcsíny után következett, az a jobboldal baloddallal szemben képviselt, az államhatalom felhasználásával kiépítendő politikai, ideológiai és társadalmi modell volt, amelynek körvonalai már a katonai hatalomátvételt megelőzően kirajzolódtak, és amely az ország hosszú távú társadalomgazdasági modernizációjának a népszavazási demokrácia fölött a hadsereg által megvalósuló 'rendpárti' gyámkodásán alapult.”⁹

3. Kivételes állam és gazdaságpolitika Braziliában

3.1. Hatalomátvétel és a kivételes állam kiépítésének első szakasza (1964–1968)

1964. március 31-én a brazil hadsereg egységei átvették a hatalmat az országban és megbuktatták João Goulart kormányát. Az elnök Uruguayba menekült. Ezzel megkezdődött Latin-Amerikában a professzionalizálódott hadseregek intézményes beavatkozásának korszaka. A hatalmat rövid időre a három főből álló Legfelső Forradalmi Tanács (Comando Supremo da Revolução)¹⁰ vette át, amely az 1964 március 31-i Forradalom (Revolução de 31 de março de 1964) nevében április 2-án ideiglenes elnökké nevezte ki a tényleges hatalommal nem rendelkező Ranieri Mazzillit, a Képviselőház elnökét. Hét nappal később megjelent az 1. számú Intézményes Rendelet (Ato Institucional-AI-1), amely április 11-re a Nemzeti Kongresszus közreműködésével megvalósítandó közvetett elnökválasztást irányzott elő. A kitűzött napon megtartott szavazáson a képviselők a João Goulart által a szárazföldi erők vezérkari főnökévé kinevezetett Humberto de Alencar Castello Branco tábornokot az ország vezetőjévé választották. A marsall 1964. április 15-én lépett hivatalába és 1967. március 15-ig töltötte be mandátumát.

Hatalomra kerülésével megkezdődött a kivételes állam kiépülésének első szakasza, amely 1964 áprilisától 1968. december 13-ig, az 5. számú

Intézményes Rendelet kibocsátásáig tartott. Ennek fő jellemző vonását a hadsereg alkotmányos erővel bíró intézményes rendeletek révén gyakorolt uralma jelentette és amelyet Castello Branco elnökké választásával az 1964 áprilisában még be nem tiltott Nemzeti Kongresszus és gyakorlati működésében lehetetlenné tett tizenhárom politikai párt formális és pusztán léte legalizált. Az intézményes rendeletek kiadásának joga az elnököt illette meg. A jogszabállyal az államfő a társadalom és az állam működésének minden kérdését rendeleti úton, külső és belső kontroll nélkül szabályozhatja.

Hatályát és kompetenciáját tekintve alkotmánymódosítással ért fel. A katonai diktatúra huszonegy éves fennállása alatt tizenhét intézményes rendelet és száznégyszázötven kiegészítő szabályozás született. A tekintélyuralmi-bürokratikus rendszer és kivételes állam alapvető berendezkedését és működését meghatározó intézményes rendeletek kiadására még a katonai kormányzat által elfogadott, 1967. március 15-én életbe lépett Alkotmányt követően is sor került.

Az 1964. április 9-én kiadott *1. számú Intézményes Rendelet (AI-1)* tizenegy paragrafusból állt. A jogszabály alkotmányos hatalommal ruházta fel a katonai kormányzatot. Megszüntette a törvényhozás mandátumát. Tíz évre felfüggesztette a politikai jogok gyakorlását, hat hónapra az alkotmány érvényességét és az alkotmányos jogok garanciáit. Százkét, név szerint felsorolt ellenzéki politikust kizárt a politikai életben való részvételből. Bármely személy, akivel kapcsolatban az ország biztonsága veszélyeztetésének gyanúja felmerült, elbocsátható volt a közszolgálatból. Bevezette a jogkörétől és törvényes felhatalmazásaitól megfosztott Nemzeti Kongresszus közreműködésével megvalósítandó közvetett elnökválasztást.

A rendelet ugyanakkor kísérletet tett a katonai diktatúra fellépésének elméleti megalapozására és legitimitásának megteremtésére is. A hadsereg hatalom átvételét az ország nemzeti érdekeit, érzéseit, akarátát kifejező és jövőjét meghatározó, elkerülhetetlen lépésnek, nemzeti forradalomnak nevezte. „...Elengedhetetlen – olvashatjuk – a Brazília jövője számára új jövő perspektíváját nyitó katonai és polgári mozgalom álláspontjának rögzítése. Ez egy olyan autentikus *forradalom*, amely e pillanatban nem csupán szellemében, hanem a fegyveres osztályok magatartásán keresztül is megőrzi, folytatja és kifejezi a nemzeti közvélemény akarátát. A forradalmat az különbözteti meg más fegyveres megmozdulásoktól, hogy benne nem egy csoport érdeke vagy akarata, hanem a nemzet érdeke és akarata nyilvánul meg. *A győztes forradalom alkotmányos hatalommal ruházta fel önmagát.* Ez a nép választásán vagy a forradalom révén valósul meg. Ez az alkotmányos hatalom legkifejezőbb és

legradikálisabb formája. *Ezért a győztes forradalom, mint alkotmányos hatalom önmagát legitimálja.* Leváltotta az előző kormányt és képes az új kormány létrehozására. Ebben testesül meg az alkotmányos hatalom lényegét alkotó normatív erő. Jogszabályokat alkot, amelyeket nem korlátoz a győzelmet megelőző korábbi norma rendszer. A győztes forradalom vezetői köszönetet mondanak a Fegyveres Erők fellépéséért, és a Nemzet szilád támogatásáért, a Népet képviselve annak nevében gyakorolják az egyedül a Népet megillető alkotmányos hatalmat”¹¹

A 2. számú Intézményes Rendelet (AI-2) 1965. október 27-én jelent meg. Válasz volt ez a jelzett hónap elején az ország öt szövetségi államának kormányzó választásán aratott ellenzéki győzelemre.

A katonai vezetés a rendszer megszilárdítása érdekében elfogadta a kemény vonal (*linha dura*) képviselőinek érvelését: az átmenetileg fel függesztett 1946-os Alkotmány rendelkezései összeférhetetlenek az új „forradalmi” renddel.

Ezért kimondta valamennyi politikai párt betiltását. A rezsím által ellenőrzött kétpártrendszer bevezetése érdekében létrehozta a katonai diktatúrát támogató Nemzeti Megújulás Szövetségét, az ARENA-t (*Aliança Renovadora Nacional*) és a rendszer lojális ellenzékének tekintett Brazil Demokratikus Mozgalmat, az MDB-t (*Movimento Democrático Brasileiro*).¹²

A bírói szervezetet is a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá helyezte. Kiterjesztette az elnök törvényalkotó hatalmát. Módosította a közvetett elnökválasztás szabályait és növelte az államfő jogkörét, aki a 2. számú Intézményes Rendelet értelmében a Kongresszussal történő előzetes konzultáció nélkül jogosult az ostromállapot 180 napos kihirdetésére. A föderatív szintet megtestesítő elnök beavatkozhat a szövetségi államok belső ügyeibe is, amelyek korábban azok kizárólagos kompetenciájába tartoztak. Az intézményes rendelet felhatalmazza az államfőt a rezsimmel összeférhetetlen, megbízhatatlannak tekintett köztisztviselők és funkcionáriusok leváltására, valamint a nemzetbiztonság kérdéseinek rendeleti úton történő szabályozására. Ezt a hatáskört a 2. számú Intézményes Rendelethez csatolt kiegészítő rendelkezések szerint törvényrendelet formájában, a Nemzetbiztonsági Tanács (*Conselho de Segurança Nacional*) meghallgatását követően gyakorolja az elnök. A 2. számú Intézményes Rendelet előírásai az 1967-ben elfogadott Alkotmány életbe lépéséig voltak érvényben.

Az 1967-es Alkotmány szövegét a jelzett év január 24-én fogadta el a Nemzeti Kongresszus. Az Alapoktató – mint említettük – 1967. március 15-én lépett életbe. Kidolgozásában formailag a diktatúra által „korlátlan és szuverén” felhatalmazással rendelkező törvényhozásé volt a főszerep, amelyet a 4. számú Intézményes Rendelet az ellenzéki képviselők kizá-

rása után Alkotmányozó Nemzetgyűléssé nyilvánított. Az új alkotmány elfogadásával a katonai rendszer célja az 1964. március 31-i forradalom legitimálása, illetve annak jogi konszolidálása volt. Az új alaptörvény magában foglalta a katonai diktatúra által kiadott intézményes rendeleteket és az azokat kiegészítő rendelkezések előírásait is. Az 1967. március 15-i alkotmány felváltotta az 1946 szeptemberében életbe lépett, a katonai vezetés számára elfogadhatatlannak minősített köztársasági alaptörvényt. Az ország történetének hatodik alkotmánya öt részre tagolódik. Tizenhárom fejezetet és 189 paragrafust foglal magában. Alapvető jellegzetessége abban áll, hogy megnövelte a végrehajtó hatalom befolyását és súlyát a törvényhozással és a bíróságokkal szemben.

Ez a következőket jelenti: az állami döntések túlnyomó része a végrehajtó hatalom kezében összpontosul. Az alkotmány a végrehajtó hatalmat törvényalkotó jogkörrel ruházza fel a biztonság és a költségvetés kérdéseiben. Bevezeti a közvetett elnökválasztást. Az államfő hivatali idejét öt évre növeli. A föderalizmus gyakorlatával és szabályozásával szemben teret enged a központosító tendenciáknak. A nemzetbiztonsággal kapcsolatos bűncselekmények esetében bevezeti a halálbüntetést. Korlátozza a munkavállalók jogait és a sztrájkjogot. Polgári ügyekben is kimondja a katonai bíróságok illetékességét. Teret nyit a törvények rendeleti úton történő utólagos hatályon kívül helyezésének.¹³

A kivételes állam körülményei között a hatalmat gyakorló csoportok érdekeinek és előírásainak megfelelően született 1967-es alkotmány azonban nem bizonyult stabil és tartós jogszabálynak. Szövegét már a következő év decemberében alapjaiban módosította az 5. számú Intézményes Rendelet, majd az azt követő hasonló jellegű elnöki rendeletek, továbbá a katonai kormányzat által kiadott különböző törvénycsomagok, valamint a haditengerészeti, a százazföldi, a légi erők főparancsnokaiból álló *Ideiglenes Kormányzó Tanács* által 1969. október 17-én közzétett *kiegészítés*. A kivételes állam fennállásának huszonegy éve alatt összesen huszonhat alkalommal került sor az alapkarta módosítására.

A Castello Branco tábornok vezette első katonai kormányzat két alapvető célja volt. Az első: stabilizálni a gazdaságot, a második: kiépíteni a rezsím intézményrendszerét. Prioritásai tehát strukturális jellegűek voltak: szerette volna beindítani a gazdasági fejlődést és radikálisan átalakítani az ország politikai rendszerét. A politikai rendszer átalakítását – a már említett módon – intézményes rendeletek és hatalom koncentráció útján valósította meg. A következő periódus gazdasági fejlődésének megalapozását az infláció ellenőrzése és a gazdasági intézményrendszer újjászervezése révén végezte el. Létrehozta a Nemzeti Társadalombiztosítási Intézetet (El Instituto Nacional de Previdencia), a Nemzeti

Bankot (El Banco Nacional) és 1964 augusztusában közzé tette a Kormány Gazdasági Akciótervét (El Plano de Ação Económica do Governo).

A Castello Branco-kormány intervencionista volt, keynesiánus módszereket alkalmazott, és részben folytatta a Juscelino Kubitschek elnök nevével fémjelzett periódus (1956–1961) reformista típusú gazdaságpolitikáját. Gazdasági minisztere Delfim Nettó volt, aki a gazdasági liberalizmus és a keynesi állami intervenció kevert /vegyes gyakorlatát alakította ki. Ahogyan Paul Singer írja: „A katonai kormányok nem hagytak fel a fejlődéselvű gazdaságpolitikával. Éppen az ellenkezőjét csinálták annak, amit az argentin és chilei rokon rendszerek tettek. A brazil katonai hatalomátvétel a keynesianizmus gazdasági hegemoniájának periódusában következett be Az állam aktív, ipari fejlődést élénkítő gazdasági szerepe akkor még elfogadott volt. Csak jóval később, az 1980-as években indult be a neoliberais offenzíva. ... Egészen a rezsím végéig, 1985-ig, a neves fejlődéselvű, tervezéspárti és keynesianizmuszhoz közel álló Antonio Delfim Nettó irányítása alatt álló gazdaságban folytatódott a desenvolvimentista irányvonal.”¹⁴

A politikai és a gazdaságpolitikai irányvonal Arturo Costa e Silva (1967. március 15.–1969. augusztus) és Emilio Garrastazu Medici (1969. október 30.–1974. március 15.) elnöki periódusában változott. Politikailag ez a szakasz az ólom évek, (anos de chumbo), gazdaságilag a brazil gazdasági csoda (milagre econômico brasileiro) időszakára volt. E két dolog gyakorolta a legnagyobb hatást a katonai diktatúra történetére és változtatta meg Brazíliát. Ez volt a diktatúra legkeményebb időszaka, melynek kezdetét az 1968. december 13-án kiadott 5. sz. Intézményes Rendelet jelentette, és amely Médici elnökségének végéig tartott.

Ebben a szakaszban az erőszak és a demokratikus ellenzék elleni kemény megtorlások a rendszer szerves részévé váltak. Ebben a periódusban jutott kivételes felhatalmazáshoz a katonai rendszer vezetője. A korszakkal foglalkozó szerzők nagy része ezért a kemény vonalas irányzat győzelmét az *államcsíny az államcsínyen belül (golpe dentro del golpe)* formulával jellemzi és megkérdőjelezi a rezsím által hangoztatott két propagandisztikus jelszót, a „*Sohasem voltunk ilyen boldogok*” (*Nunca fomos tão felices*) és a „*Brazília, szeresd, vagy hagyd el*” (*Brasil ame-o ou deixe-o*) valóság tartalmát.

3.2. A kivételes állam konszolidációja (1968–1974)

Az 1968. december 13-án elfogadott 5. számú Intézményes Rendelet kulcsfontosságú jogszabály volt a katonai diktatúra intézményrendszerének alakulása és fejlődése, valamint az 1967-es alkotmány módosítása

szempontjából. Elfogadását jelentős rendszerellenes tiltakozási hullám és a kivételes állam második elnökének megválasztása előzte meg. Humberto de Alencar Castello Branco 1967. március 15-én az elődjéhez hasonlóan szintén az ARENA színeiben politizáló *Artur da Costa e Silva tábornok*, a Castello Branco kormány hadügyminisztere követte az elnöki székben. A rezsim által kidolgozott Alkotmány hatályba lépésének napján megválasztott, a kemény vonalas megoldásokkal szimpatizáló elnök már terminusa elején erőteljes lépésekbe kezdett a diktatúra intézményének megerősítése érdekében: csökkentette az alkotmányos jogokat és a szabadságjogokat, az országot nemzetbiztonsági körzetekre osztotta, melyek élére saját maga által kinevezett embereket ültetett. Az egyre növekvő elégedetlenség, valamint egy egyetemista, *Edson Luís de Lima Souto* erőszakos halála miatt 100 000 fős diktatúra ellenes tüntetésre került sor Rio de Janeiro központjában. Más helyütt utcai harcok törtek ki a hadsereg egységei és a kormányzat politikáját ellenző, egyre jobban megszerveződő, helyenként földalatti mozgalmakká alakuló, városi fegyveres gerillaharcot folytató ellenálló csoportok között.¹⁵ A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Rio de Janeioban fényes nappal halálos kimenetelű merényletet követtek el Charles Chandler észak-amerikai tábornok, nemzetbiztonsági szakértő ellen, és augusztusban *Márcio Moreira Alves* képviselő a laktanyákat kínzókamráknak nevezve, a rendszerrel szembeni ellenállás szimbolikus jeleként arra szólította fel a brazil anyákat, hogy ne engedjék táncolni lányaikat a katonákkal, illetve, hogy bojkottálják a katonai ünnepeket, beleértve a szeptember 7-i Függetlenség Napi rendezvényt is. Bár a tiltakozás csak jelképes lehetett, mégis hatalmas indulatokat gerjesztett kormányzati körökben. Ennek hatására az elnök először hadiállapotot hirdetett, majd mikor az egyébként ARENA többségű Kongresszus Alsóháza 216 : 141 : 15 arányban nem járult hozzá a tüntetéseken részt vevő képviselők kiadásához az igazságszolgáltatás számára, rendeletet hozott, melynek értelmében meghatározatlan ideig felfüggesztette a törvényhozói hatalom működését és az 1. számú Intézményes rendelet szerint rendeleti kormányzásra tért át.

Ilyen előzmények vezettek a kivételes állam intézményrendszerének 1968. december 13-i módosításához. A rendelet megtiltotta a politikai természetű utcai tüntetéseket. A nemzetbiztonság ellen elkövetett bűncselekmények, valamint a politikai jellegű büntetőügyek esetében hatályon kívül helyezte a „habeas corpus” elvét. Az 5. számú Intézményes Rendelet rendkívüli hatalommal ruházta fel az elnököt. Jogában állt a Nemzeti Kongresszus feloszlatása,¹⁶ közalkalmazottak és köztisztviselők, valamint állami funkciókat betöltő személyek elbocsátása és leváltása, képviselői mandátumok érvénytelenítése, bármely személy politi-

kai jogainak tíz évre történő felfüggesztése, rendkívüli állapot kihirdetése, politikai bűncselekménynek minősülő ügyek katonai bíróság elé terjesztése.¹⁷

A rend helyreállítását követően a rendszer enyhe liberalizációját tervező Costa e Silva 1969. augusztus 28-án agyvérzést kapott. Munkaképtelenné vált és nem tudta megvalósítani elképzeléseit. Ezért augusztus 31-én a három haderőnem parancsnoka, a miniszteri tisztséget is betöltő Aurelio de Lira Tavares (szárazföldi erők), Augusto Hamann Rademaker Grunewald (haditengerészet) és Márcio de Sousa e Melo (légierő) a hadsereg beleegyezésével a 12. számú Intézményes Rendeletben alkalmatlannak és képtelennek minősítették az elnököt feladatainak ellátására és leváltották. Az államfői hatalmat azonban nem adták át Pedro Aleixo civil alelnöknek, hanem a három tábornok által alkotott *Ideiglenes Kormányzó Tanács (Junta Governativa Provisoria)* irányította tovább az országot a következő két hónapban.

Ez a testület fogadta el 1969. október 17-én az 1967-es alkotmány első, a rendszer jellegének megítélése és intézményesítése szempontjából alapvető jelentőségűnek tekinthető kiegészítést.

A szóban forgó rendelet szövegét teljes terjedelmében belefoglalták az 1967-es alkotmány szövegébe. A jogszabály a különböző intézményes rendeletek előírásainak megfelelően módosítja az alkotmányt. Bevezető mondataiban tételesen felsorolja, hogy az alaptörvény mely paragrafusait tekinti érvénytelennek. Az alkotmánymódosítás egységes szerkezetbe foglalva közli az alaptörvény szövegét. A témát feldolgozó és elemző számos kutató és jogász ezért e módosítással kiegészített dokumentumot új, felülről elrendelt és oktrojált alkotmánynak tekinti.

Az öt részből, tizenhárom fejezetből és 200 paragrafusból álló egységes szerkezetű, kodifikált dokumentum a következő mondatokkal kezdődik:

„A haditengerészet, a szárazföldi hadsereg és a légierő miniszterei az 1969. október 14-én kiadott 16. számú Intézményes Rendelet 3. §-ának, valamint az 1968. december 13-án kihirdetett 5. számú Intézményes Rendelet 1. § és 2. §-ival összhangban lévő felhatalmazás birtokában, valamint

Figyelembe véve, hogy az 1968. december 13-i 38. számú Kiegészítő Rendelet értelmében a Nemzeti Kongresszus tevékenysége szünetel, valamint

Figyelembe véve, hogy e dekrétum értelmében a parlamenti tevékenység szünetelése alatt az 1968. december 13-án kiadott 5. számú Intézményes Rendelet 1. §. és 2. §-ai valamennyi ügyben a Szövetségi Végrehajtó Hatalmat ruházzák fel törvényhozási jogkörrel, valamint

Figyelembe véve, hogy az Alkotmánymódosításra a törvényalkotásról szóló jogszabály 47. §-ának megfelelően a Szövetségi Végrehajtó Hatalom jogosult;

Figyelembe véve, hogy az 1967 január 24-én elfogadott Alkotmány rendelkezéseinek legnagyobb része a módosítással érintett felsorolt kivételektől eltekintve hatályban marad....

Figyelembe véve, a módosításokat és a megszüntetéseket, valamint a kiegészítő és más formában az Alkotmány szövegébe foglalt változtatásokat;

Figyelembe véve, hogy a végrehajtott és említett változtatások, a Módosítás egész jellege megköveteli az Alkotmány egységes szövegének kiadását, ezért

Kihirdetjük, hogy az 1967 január 24-i Alkotmány módosítását követően:

Az 1967 január 24-én elfogadott Alkotmány az alábbi egységes szerkezetbe foglalt szöveggel életbe lép:

'A Nemzeti Kongresszus Isten segítségét kérve elrendeli és kihirdeti BRAZÍLIA SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYÁT'.¹⁸

Az államfői hatalom gyakorlása szempontjából átmeneti állapotnak az 1969. október 14-én kiadott 16. számú Intézményes Rendelet vetett véget, amely betöltetlennek nyilvánította az elnöki és az alelnöki posztot és választások megtartását rendelte el. A hadsereg a junta által jelölt három tábornok közül a Costa e Silva marsall elnöksége idején a vezérkari főnöki posztot betöltő *Emilio Garrastazu Médici tábornokot* támogatta és terjesztette a legalitás fűgefája levelének szerepét eljátszó Nemzeti Kongresszus elé. Médici már egyedüli jelöltként kapott többséget 1969. október 25-én és lett Brazília elnöke az 1969. október 30. és az 1974. március 15 közötti periódusban.

3.3. Az ólom évek

A brazil történetírás az 1968 és 1975 közötti hat évet az *Anos de Chumbo*, az *ólom évek* időszakának nevezi. Az 1968. december 13-án, az 5. számú Intézményes Rendelettel kezdődő és a Médici elnöksége végéig tartó periódus a katonai diktatúra legkeményebb időszaka. A hatalom megtorló intézményrendszerének kiterjesztése mellett a demokratikus, az ellenzéki és a (szélső)baloldali erőkkel szembeni brutális fellépés jellemzi az ólom éveket.

Ekkorra épül és teljeseedik ki a kivételes állam diktatórikus mechanizmusa. A katonai kormányzás első négy évében konszolidálódott a rendszer. Az *1968 és 1974 közötti* korszakban intézményes rendeletek révén sor került a *megtorlások intézményesítésére*, a demokratikus és politikai

szabadságjogok felszámolására, tizennyolc millió állampolgár választási részvételének és választójogának korlátozásra, a politikai pártok betiltására, a Nemzeti Kongresszus működésének formálissá tételére, a korlátlan elnöki hatalom bevezetésére, a nemzetbiztonsági törvény elfogadására, a megtorló apparátus intézményeinek kiépítésére, szerepük megerősítésére.

Ezek közé tartozott az 1964. június 13-án a 4341. számú törvény alapján létrehozott *Nemzeti Információs Szolgálat (Serviço Nacional de Informações – SNI)* jogkörének kiterjesztése is. A szervezet célja a Braziliában és az országon kívül információk és dezinformációk gyűjtése, rendszerezése, ellenőrzése volt. Első vezetője 1964 és 1967 között Golbery do Couto e Silva tábornok, a brazil geopolitikai iskola nemzetközileg elismert képviselője, a Legfelső Hadi Akadémia (Escola Superior de Guerra – ESG) vezető professzora volt. Őt a diktatúra időszakában többek között két későbbi elnök, Emílio Garrastazu Médici (1967–1969) és João Baptista de Oliveira Figueiredo (1974–1978) követte az igazgatói székben.

Az SNI-t Fernando Henrique Cardoso elnök szüntette meg, aki helyette 1999-ben felállította a Brazil Hírszerző Ügynökséget (Agência Brasileira de Inteligência – ABIN).

A Nemzeti Információs Szolgálat tevékenységének alapját a katonai diktatúra időszakában egymást követően két Nemzetbiztonsági Törvény szabályozta, amelyek meghatározták az ország, valamint a társadalmi és politikai rend stabilitásával szemben elkövetett és üldözendő bűncselekmények körét és az azzal kapcsolatos eljárást.

Az 1967. március 13-án kiadott 314. számú Törvényrendelet az 1964-es katonai hatalom átvétel céljainak megfelelően a nemzetbiztonság doktrínájának jegyében átalakította a jogszabályalkotás folyamatát. Az 1969. szeptember 29-ei 898. számú Törvényrendelet elvégezte a finomhangolást. E két jogszabály a hidegháborús viszonyokra jellemző nemzetbiztonság doktrínája jegyében a „belső ellenség” elleni harcra helyezte a hangsúlyt. A törvényrendeletek alapján a haza ellenségének tekintettek minden, a hivatalos kormányzati felfogással, politikai ideológiával és értékvilággal ellentétes eszmerendszert, gondolkodást és megnyilvánulást. Az állam biztonságával kapcsolatos, három évtizeden át hatályos harmadik szabályozást az 1983. december 14-én, João Figueiredo elnöksége időszakában elfogadott 7170. számú törvény jelentette. Ez azonban már a politikai átmeneti időszak és nem a nyers erőszakon alapuló kivételes állam szabályozásának jellegzetességeit viselte magán.

A Castello Branco elnök által 1967. február 28-án kihirdetett 236. számú Törvényrendelet az 1962. augusztus 27-én elfogadott 4117. számú törvényt, továbbá a Brazil Telekommunikációs Törvénykönyv

egyres rendelkezéseit, valamint a *Nemzeti Telekommunikációs Tanács* (*Conselho Nacional de Telecomunicações – CONTEL*) feladatkörét, eljárási szabályait és ellenőrzéssel kapcsolatos jogköreit módosította a diktatúra szükségleteinek megfelelően.

Az ólom évek és a katonai rendszer időszakában az ellenzéki erők média, fotó és filmes tevékenységének ellenőrzésében, korlátozásában és az alkalmazott megtorlásokban komoly szerephez jutott a *Társadalmi és Politikai Rend Osztálya* (*Departamento de Ordem Político e Social – DOPS*) elnevezésű szervezet is. Az intézmény 1924-ben jött létre. Számtalévs szerephez a vargasi Új Állam időszakában, majd 1964 után jutott. Alapvető feladatát a hatalmon lévő rezsim elleni ideológiai támadás leküzdése, valamint az ellenzéki politikai, társadalmi és szellemi mozgalmak elnyomása képezte. A katonai rendszert megelőzően a szövetségi államokban működő hasonló elnevezésű és feladatkörű szervezetek együtteseként funkcionáltak. A kivételes állam időszakában központosították és a hivatalos cenzúra intézményeként is működött. Napjainkban a társadalmi és jogrend elleni támadások kivédésére összpontosít.

3.4. Gazdasági csoda és modernizáció

A brazil társadalomra ólomsúllyal nehezedő évek politikai megpróbáltatásai más latin-amerikai diktatúrákhoz hasonlóan szorosan kapcsolódnak a rezsim által alkalmazott és bevezetett gazdaságpolitikához. A strukturális válság leküzdése, valamint a nemzetközi munkamegosztásba történő hatékony bekapcsolódás, felzárkózás, illeszkedés, növekedésgyorsítás és a szükségessé váló modernizáció megvalósítása érdekében a hatalom urai az új felhalmozási módra jellemző neoliberális/neokonzeratív jellegű kényszerakkumuláció folyamatának beindítása mellett döntöttek. A politikailag erős, gazdaságilag szubszidiárius állam elválaszthatatlan részét képezi, nélkülözhetetlen alkotóelemét, feltételrendszerét, tényezőjét és alapját jelenti az új típusú latin-amerikai katonai rendszerek gazdaságpolitikájának és átmenetileg produkált gazdasági csodáinak, éppen úgy, mint a Brazíliában 1969-1973 között megvalósuló „milagre econômico brasileiro”¹⁹ periódusának. Az 1964 után az országban az importhelyettesítő növekedést felváltó gazdaságpolitika illeszkedett az USA potenciális nagyhatalmi szövetségesi kört kialakító globális stratégiájához, de kifejezte Brazília önálló hatalmi szerepre törekvését és az Egyesült Államoktól való egyoldalú függőség felszámolására irányuló vonalvezetését is.

A kivételesen gyors gazdasági növekedést megvalósító brazil gazdasági csoda egybeesett az „ólom évek” elnyomó politikai periódusával,

amely a jövedelem koncentráció és a szegénység növekedése mellett a futballválogatott harmadik világbajnoki győzelmének 1970-es megszerzésével a brazil büszkeség hulláma kibontakozásának is alapjául szolgált. Ezt a kivételes állam politikai kommunikációja a már említett „*Brazília, szeresd, vagy hagyd el*” (*Brasil, ame-o ou deixe-o*) jelszó meghirdetésével ügyesen kihasználta. Feledtette egyrészt a bérből és fizetésből élők helyzetének rosszabbodását, elterelte másrészt a diktatúra által alkalmazott erőszakos módszerekről a figyelmet; hozzájárult végezetül a rendszer hazai és nemzetközi legitimitásának növeléséhez.

A katonai hatalomátvétel után az állami szektort irányító Tervezési és Együttműködési Minisztérium 2000-ig terjedő hosszú- és középtávú gazdaságfejlesztési stratégiai tervet dolgozott ki. Ez a nyolcvanas–kilencvenes évek derekára előirányozta az angol–francia termelési potenciál, majd fejlettségi színvonal elérését, a bankrendszer újjászervezését. „Az új hatalom az első szakasz legfontosabb feladatának a fokozódó belső és külső egyensúlyhiány csökkentését tekintette. – írja Kádár Béla – A hatalomátvétel előtti három év átlagában a belső egyensúlyhiány mértékét jelző inflációs ráta 52%, a hatalomátvétel évében pedig 89% volt. Ugyanakkor a fizetési mérleg deficitje 912 millió dollár, az import exportfedezeti aránya 90% volt.”²⁰ A történelmileg kialakult problémahalmaz felszámolása azonban nem tartozott a gyorsan megvalósítható opciók sorába. Ezért a katonai kormányzat a már említett, 1964 áprilisában kidolgozott *A Kormány Gazdasági Akcióprogramja (Programa de Ação Econômica do Governo – PAEG)* című dokumentumban az infláció elleni küzdelmet és a strukturális reformok végrehajtását jelölte meg a gazdasági növekedés beindulása feltételének. A következő lépésben az ipari bázis fejlesztésére (vas- és acélipar, energiaszektor, petrokémiai ágazat), a belső fogyasztás növelésére, az import csökkentésére, az export fejlesztésére és a pénzügyi rendszer átalakítására kívánt koncentrálni. Ez utóbbira az állam monetáris stabilitásának biztosítása miatt volt szükség. E célkitűzés 1968-ban megvalósult. Ennek következményeként 1968–1969-ben megkezdődött a brazil gazdasági csoda és növekedés korszaka.

1968 és 1973 között a brazil GDP évi 10%-os növekedési ütemet produkált. Az inflációs ráta 15%–20% között ingadozott. Évi 15%-ot tettek ki a növekedést serkentő állami beruházások és építkezések. Az Antônio Delfim Netto gazdasági csúcsminiszter által irányított folyamatok és az újonnan létrejött létesítmények nagyobb része „zöldmezős” beruházásként valósult meg. Az infrastruktúra fejlesztését prioritásként kezelő gazdaságpolitika számos új iparág megszületését eredményezte és a gazdasági aktivitás és gazdasági növekedés felgyorsításával járt. E folyamat

ösztönzésében közvetlen működő tőkebefektetőként jelentős szerepet játszott a brazil állam. Delfim Nettó keynesi gazdaságfilozófiára emlékeztető felfogása szerint a növekedés megvalósíthatatlan a belső piac vásárlóereje meghatározott szegmenseinek növelése és támogatása nélkül. A recessziót a külső tőkebevonás mellett állami szabályozással és állami vállalatok által megvalósítandó beruházásokkal lehet legyőzni. Ezért az államnak tőkét kell investálnia a hazai nehézipar, vaskohászat, petrokémiai ipar, hajóépítés és vízi energia ágazataiba. Ennek következtében 1968 és 1974 között az országban 23,6%-kal nőtt a tartós fogyasztási cikkek felhasználása és 18,1%-kal a közvetlen működő tőkebefektetés.

Mindennek, valamint a kivételes állam elnyomó és jogfosztó intézkedéseinek, a munkabérek alacsony szinten tartásának, a munkavállalói jogok korlátozásának következtében a külföldi tőke mellett az állami vállalatok is – Petrobras, Vale do Rio Doce, Telebrás – jelentős mértékű profitra tettek szert. Ez pedig hozzájárult hazai és nemzetközi versenyképességük növekedéséhez.

A Delfim Nettó nevével fémjelzett brazil gazdasági csoda elméleti szempontból a bismarcki-latin-modell, a Barrington Moore junior által kidolgozott konzervatív modernizáció, a Szovjetunióban az 1930-as években, a kelet-közép-európai országokban pedig a múlt század ötvenes évtizedében megvalósított easternizációs modernizáció és iparosítási-felhalmozási mód jellegzetességeivel,²¹ valamint a Milton Friedman és a chicagói iskola neoliberais/neokonzervatív monetáris közgazdasági felfogásával²² mutat rokonságot, azok sajátos keverékének tekinthető. Brazil elemzők nagy része az országban lezajlott folyamatok jellemzésére a német és a japán fejlődéstől nyilvánvalóan eltérő történelmi körülmények ellenére előszeretettel alkalmazza konzervatív modernizáció koncepciót.²³ A nemzetközi tőkés világgazdasági rendszerbe történő illeszkedést, a növekedésgyorsítást, a strukturális válság és a viszonylati függés felszámolására koncentrálnó erőfeszítéseket olyan, a hadsereg által levezényelt, felülről irányított forradalomnak tartja, amelyre az agrároligarchia, a relatíve gyenge hazai tőkésosztály és a nemzetközi transznacionális vállalatok közötti hatalmi szövetség nyomja rá a bélyegét.

A brazil gazdasági csoda beruházásainak egy része ugyanakkor presztízs szempontokat és a nagyhatalmi státusz elnyerésével kapcsolatos törekvéseket újimperialista típusú érdekeket is szolgált.²⁴ Időleges kudarca ellenére hozzájárult az 1990-es évek második felében beinduló *második brazil gazdasági csoda* alapjainak megteremtéséhez.

Az 1968 és 1974 közötti időszak a stagnálással való szakítás, a gazdaságösztönzés mellett a nagyhatalmiság, a nemzeti egység és a nemzeti nagyság demonstrálásának periódusa is volt. Az elsősorban az infra-

struktúrát, a szállítást, az energiaszektor, a katonai stratégiai célú létesítményeket, a sajtó és könyvkiadást érintő beruházások mellett szakértők szerint több, az országban több *Fáraó-jellegű (Obras Faraônicas)* beruházásra is sor került. A kritikusok szerint ezeknek gazdasági hasznuk csekély volt, kommunikációs értékük viszont annál nagyobb. Ezek közé tartozott a ciklus utolsó évét követően megkezdett Itaipui vízierőmű, valamint az 1969-ben indult és 1974-ben elkészült, a Niterói Rio de Janeiroval összekötő, Artur Costa e Silva nevét viselő 13,9 kilométer hosszú híd megépítése. Későbbiek folyamán e létesítmények hasznosságáról alkotott értékítélet alapvetően megváltozott. 2013-ban a Brazília és Paraguay határán felépült Itaipui vízierőmű a világ második legnagyobb ilyen típusú létesítménye.

A gazdasági csoda időszakában indult meg a nagyhatalmi aspirációkat és katonai célokat is szolgáló brazil nukleáris program, amely tömegpusztító fegyverek gyártását is magában foglalja. Ekkor öltött határozott formát az Északi régió gazdasági integrációjának folyamata.

A gazdasági növekedés és stabilitás együtt járt a nemzeti valuta megerősödésével, a külső államadósság csökkenésével.

Az 1971 óta emelkedő olajárak, majd az 1973-ban kezdődő olajválság évei jelentős extraprofitához juttatták az olajexportáló Brazíliát. A jövedelemelosztás szempontjából neoliberais/neokontervativ jellegű gazdaságpolitika érvényesülésének következtében azonban a növekedés nem járt együtt a jövedelemkülönbségek csökkenésével. Delfim Netto magyarázata és érvelése szerint „Először növelni kell a «tortát» (a nemzeti jövedelmet), és azután elosztani azt.” [“É preciso primeiro aumentar o 'bolo' (da renda nacional), para depois reparti-lo”.] A bérbunkó, *bérmegszorítás*, az *arrocho salarial* időszakában a minimálbér 15%-kal csökkent. A teljes foglalkoztatás periódusában a szegények még szegényebbek lettek. A lakosság leggazdagabb 5%-nak a nemzeti jövedelemből való részesedési aránya 1960-hoz képest 1970-re 9%-kal nőtt és elérte a 36,3%-ot. A legszegényebb 80%-é 8,7%-kal csökkenve 36,8%-ot tett ki. A gyors gazdasági fejlődés ellenére a *legszegényebbek elszegényedésének (empobrecimento dos mais pobres) folyamata felerősödött*, miközben a közép-és felsőközéposztályok bevételei és fogyasztása növekedett. A diktatúrát követő demokratikus rendszer egyik legfőbb feladatává ezért nem csupán gazdasági, hanem társadalmi értelemben is a szegénység visszaszorítása vált. A társadalmi és jövedelmi különbségek mérésére szolgáló *Gini index* az 1960-as 50,0-es értékről 1970-re 57,0-re, 1977-re 62,0-re emelkedett és csupán 2008-ra csökkent a harmincnégy évvel korábbi szintre.

A brazil gazdasági csoda végének kezdetét az 1971-es világgazdasági válság beköszönte, befejezését az 1973-as olajválság következményei

gyorsították fel. 1974 és 1979 között 10%-ról 6,5%-ra mérséklődött a brazil gazdaság évi növekedési üteme, nőtt az infláció és az ország eladósodásának mértéke. Ennek egyik oka a magas import olajárakban keresendő. Az ország növelte ugyan olajtermelését, sőt átmenetileg olajexportáló ország is lett, a gazdaság szükségletei azonban jóval meghaladták a belső termelés által biztosított mértéket. Az államadósság növekedése túllépte az évi négy milliárd dollárt. Az infláció mértéke, amely az évtized végére elérte a 94,7%-ot, 1980-ban 110%-ra, 1983-ban 200%-ra emelkedett. Az államadósság visszafizetésére fordított összeg felemésztette az exportbevételek 90%-át. A kilencvenes évtizedig tartó gazdasági visszaesést a munkanélküliség növekedése kísérte.

A gazdasági csoda korszakának lezárulásához hozzájárult Jimmy Carter elnökségének időszaka is. A Fehér Ház 1977-ben hivatalba lépett új gazdája szakított a korábbi elnökök tekintélyuralmi diktatúrákat támogató politikájával. Ez a tény kedvezőtlen külső körülményként befolyást gyakorolt az ország nemzetközi megítélésére.

3.5. Politikai átmenet és posztdemokrácia – a kivételes állam vége

A diktatúra negyedik elnöke Ernesto Beckman Geisel tábornok 1974. március 15-én lépett hivatalába. 1979. október 15-ig tartó kormányzása fontos változások periódusa volt. Elnöksége alatt indult meg a rendszer leépítésének évtizedes folyamata.²⁵

A Braziliában végbemenő változások részét képezték a huszadik század utolsó harmadában a világ különböző fél-perifériális térségeiben három egymást követő hullámban beinduló demokratizálódási folyamatoknak. Ennek következtében sorra megdőlték Dél-Európa, Latin-Amerika és Kelet-Közép-Európa tekintélyuralmi-diktatórikus rendszerei. E rendszer, illetve rezsimváltozásokkal járó politikai átmenetek és átalakulások három nagy csoportba sorolhatók. Beszélhetünk a demokratikus politikai átmenetek és rendszerváltozások *megegyezései útjáról* (ennek klasszikus példái a magyar és a spanyol események jelentik). A rendszerváltozást eredményező hatalomváltás második típusát a *rendszer szétesésével vagy széthullásával járó átmenet* jelenti. Példaként említhetjük a görög ezredesek bukását 1974 júniusában, az argentin katonai junta Falkland-(Malvin)-szigeti háborús vereséget követő összeroppanását 1982–1983-ban, vagy a Ceausescu-rendszer bukását 1989 decemberében. Megkülönböztethetjük végezetül a *politikai átmenet önkizáró útját*, amelyben a tekintélyuralmi elit a politikai változás formáját és ütemét tekintve határokat szab meg, azonban az első választásokat követően egyre kevésbé képes az átmenetet ellenőrizni. Ez a megoldás a rezsim és ellenzé-

ke között szerződéses egyezséget feltételez. A sajátos „társadalmi szerződés” határideje és teljesevése azonban a legkevésbé sem kedvező a rendszer számára. E típus példái lehetnek a következő esetek: Peru (1980), Bolívia (1979–1980), Uruguay (1982–1985), Brazília (1983–1985), Chile (1989–1990) és Lengyelország (1989–1990).

Ernesto Geisel elnöksége az illeszkedési prioritások újra definiálásának, a külső és belső ellentétek kiéleződésének, a munkanélküliség fluktuációjának, az infláció, valamint a külső államadósság növekedésének, a költségvetés kiegyensúlyozatlanságának és a gazdasági csoda kifulladásának az időszaka volt. A krízisre utaló jelek ellenére a ciklust mérsékelt ütemű gazdasági növekedés jellemezte. Ekkor fejeződtek be az előző szakaszban elkezdett energetikai nagyberuházások (Tucurai és Itaipui vízi erőművek) és a Rio de Janeiro és Guanabara szövetségi államokat összekötő Rio-Niterói híd építése.

Az *enyhülés (distenção)*, valamint „*pragmatikus nacionalizmus*” és „*felelős pragmatizmus*” politikájának jegyében Ernesto Geisel meghirdette a *lassú, fokozatos és biztonságos nyitás* programját. A külpolitikát is az ország gazdaságának és nemzetközi pozíciójának erősítése szolgálatába állította. Csökkentette a viszonylati függést az Egyesült Államoktól. Elismerte a Kínai Népköztársaságot, valamint a függetlenné vált Angolát és Mozambikot. Kiegyensúlyozottabb kapcsolatot épített ki Izraellel. Szorosabbra fűzte az együttműködést a Német Szövetségi Köztársasággal.

A fokozatos és biztonságos nyitás koncepció jegyében 1974 és 1979 közötti időszakban a politikai rendszer lényeges átalakulásokon ment keresztül. A módosítások „első generációját” a belső biztonság szempontjai által motivált rendszerkonzerváló szabályozás jellemezte. Ennek jellegzetes példáját az 1977. április 13-án elfogadott *Áprilisi csomag* jelentette. Az abban foglalt rendelkezések a tekintélyuralmi-bürokratikus berendezkedés konszolidációja irányába módosították az 1967-es Alkotmányt. Az Áprilisi csomag az egyre engedetlenebbnek mutakozó, saját programmal és követelésekkel fellépő ellenzék tevékenységének szervezeti korlátozására irányult. Az áprilisi csomag módosításai ideiglenesen ismét beszüntették a Nemzeti Kongresszus működését. A szövetségi államok többségében 1974-ben aratott ellenzéki választási győzelem hatásának lefékezése érdekében elektori testület létrehozásával bevezették a közvetett választásokat. A Nemzeti Kongresszusban a szenátori helyek egyharmadát az elnök javaslatára kinevezéssel töltötték be. Széles körben elterjedt brazil megnevezés szerint ezek voltak a rendszert támogató *senadores biônicos, avagy a hatmillió dolláros emberek*. A csomag változtatott az alkotmánymódosítás szabályain is. A kétharmad helyett meg-

elégedett az abszolút többség biztosításával. A leépülőben lévő kivételes állam stabilitását szolgálta az elnök mandátumának ötről hat évre történő emelése is.

Ernesto Geisel elnökségének éveiben azonban az *önkizárásos politikai átmenet* előkészítését, megkönnyítését elősegítő szabályozással is szolgáltak. Az államfő eltörölte a cenzúrát, 1978. december 31-én *hatályon kívül helyezte* a rendszer alapjául szolgáló, 1968-ban elfogadott 5. számú *Intézményes Rendeletet*. 1979. augusztus 28-án sor került az amnesztia törvény elfogadására. A jogszabály hatálya kiterjedt mindazokra, akiket 1961 és 1978 között politikai okok miatt bebörtönöztek.

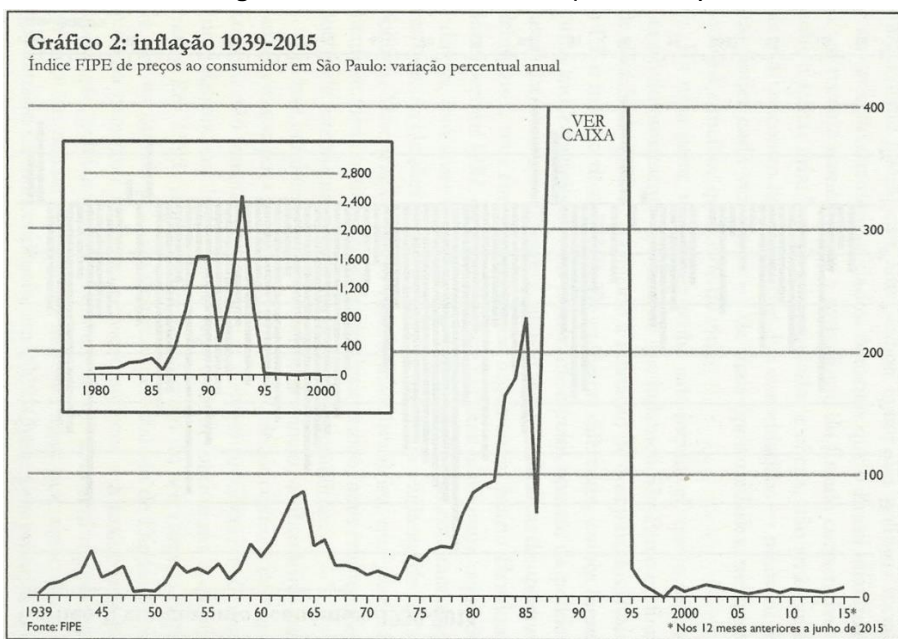
A kétpártrendszer eltörlésére, a politikai pártok működésének engedélyezésére és az amnesztia-rendelet kihirdetésére azonban már az Ernesto Geisel javaslatára megválasztott új elnök, *João Baptista de Oliveira Figueiredo* államfői periódusában került sor.²⁶ Az elnök 1979 novemberében feloszlatta az 1966-ban létrehozott két hivatalos pártot az ARENA-t és az MDB-t és engedélyezte a Brazil Demokratikus Mozgalom kereteiben tevékenykedő ellenzéki csoportosulások és más irányzatok párttá alakulását. Ezek a szervezetek jelentős szerepet játszottak a demokratizációs folyamatot erősítő 1982-es törvényhozási és szövetségi államokbeli kormányzó választásokon.

A demokratikus átmenet önkizárásos brazil útjának egyik legfőbb jellemzője, hogy az egyre inkább gyengélkedő kivételes állam biztosította jogi keretek között a korábban engedélyezett két párt politikusi gárdájának aktivitása eredményeképpen megkezdődött a politikai pártok tömeges színre lépése. Az ARENA helyett megszerveződött a *Demokratikus Szocialista Párt (Partido Democrático Social – PDS)*, amely 1984-ben, közvetlenül a rendszerváltáshoz vezető 1985. január 15-ei elnökválasztás előtt felvette a *Liberális Front Pártja (Partido da Frente Liberal – PFL)* nevet. A katonai diktatúra hivatalos ellenzéki pártja helyébe az Ulysses Guimarães Képviselőházi elnök által megszervezett *Brazíliai Demokratikus Mozgalom Párt (Partido do Movimento Democrático Brasileiro – PMDB)* lépett. 1980-ban São Paulo állam szakszervezeti vezetői létrehozták a *Munkáspárt (Partido dos Trabalhadores – PT)*, Tancredo Neves az 1985 januárjában megválasztott elnök 1982-ben a *Néppárt (Partido Popular – PP)* elnevezésű szervezetet. A katonai diktatúra neves ellenzéki politikusa, Lionel Brizola, Rio Grande do Sul állam volt kormányzója, Rio de Janeiro egykor volt polgármestere, az 1964. március 31-én elűzött João Goulart elnök sógora a *Demokratikus Munkáspárt (Partido Democrático Trabalhista – PTB)*, Ivete Vargas, a volt elnök Getulio Vargas unokahúga a *Brazil Munkáspárt (Partido Trabalhista Brasileiro – PTB)* élén vágott neki a politikai küzdelmeknek.

Az 1982-es törvényhozási és kormányzó választásokat 0,26%-os különbséggel az ARENA utódpartja, a *Demokratikus Szocialista Párt* nyerte a *Brazíliai Demokratikus Mozgalom Párttal* szemben. Ez a mandátumkiosztás szabályai alapján a 479 fős képviselőházban 35 fős többséget jelentett.

A választásokon a *Demokratikus Munkáspárt*, a *Brazil Munkáspárt* és a *Munkáspárt* is részt vett. A Nemzeti Kongresszusban többséghez jutott konzervatív jobboldali PDS azonban a szavazatok 43,22%-ával rendelkezett. A fennmaradó 56,78%-ot a rendszerrel szembenálló baloldali (13,82%), vagy a PMDB, mint a baloldalhoz közel álló, a kivételes állam felszámolásában és a politikai átmenet végrehajtásában érdekelt gyűjtőpárt (42,96%) szerezte meg. Mindemellett a három legnagyobb város, São Paulo, Rio de Janeiro és a kulcsfontosságú Minas Gerais állam fővárosának, Belo Horizontenak polgármesterei székét szintén ellenzéki jelöltek nyerték el. A beindult folyamatok a tekintélyuralmi-diktatórikus rendszer végnapjait jelezték.

1. grafikon: Infláció Braziliában (1939–2015)

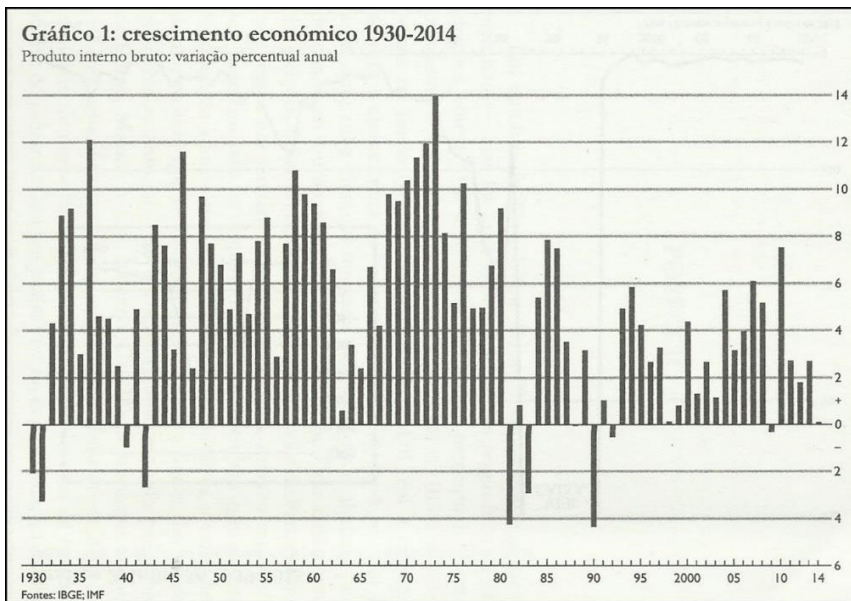
Forrás: Reid, Michael. 2016. *Brasil A esperança e a decepção*. Editorial Presença. Lisboa. 420. o.

A politikai életben bekövetkezett pozitív irányú változásokat azonban beárnyékolta az egyre kedvezőtlenebb gazdasági mutatók. A munkanélküliség és az infláció okozta problémákat tovább súlyosbította az ország már említett hatalmas külföldi adósságállománya: Brazília ebben az

időben 90 milliárd dolláros tartozásával a világ egyik legnagyobb mértékben eladósodott országa volt. A külföldi tartozások összege az 1965–72 közötti időszakban megháromszorozódott, a hetvenes évtizedben megtízszereződött. A kormányzat gazdaságélénkítő, kiadáscsökkentő programja sem járt a várt eredménnyel.

Ahogy a 2. grafikon mutatja a brazil gazdaság teljesítményét és a brazil gazdaságnövekedést történelmi értelemben véve, hosszabb távlatokban és tendenciáját tekintve is nagy hullámzások és nagy kiegyensúlyozatlanság jellemezte.

2. grafikon: gazdasági növekedés Brazíliában (1930–2014)

Forrás: Reid, Michael. 2016. *Brasil A esperança e a decepção*. Editorial Presença. Lisboa. 419. o.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az elnök sokat betegeskedett, egészségügyi kezelése idején formálisan a politikai háttérrel nem rendelkező civil alelnök *Antônio Aureliano Chaves de Mendonça* irányította az országot. A biztonságos, fokozatos és felülről ellenőrzött politikai átmenet forgatókönyvét képviselő hatalmi tömbnek azonban még 1984 novemberében sikerült meggátolnia a Nemzeti Kongresszusban az ellenzék közvetlen elnökválasztást indítványozó reformjavaslatát. A gazdasági helyzet romlását, az ellenzék politikai erejének és befolyásának növekedését széleskörű tömeges sztrájkmozgalom és tömegdemonstrációk kibontakozása kísérte. Mindezek az események a politikai átmenet önkizárásos útja irányába terelték a folyamatot. Ennek látványos jeleként és

eredményeként Figueiredo elnök mandátumának 1985-ös lejártakor utód megnevezése már nem kerülhetett szóba.

A Nemzeti Kongresszus az 1985. január 15-i elnökválasztási szavazáson ezért két polgári jelölt között választhatott. Az ellenzéki pártokat (PMDB, PDT, Liberális Front) tömörítő *Demokratikus Szövetség* jelöltje, *Tancredo de Almeida Neves*, minas gerais kormányzó, a PDS jelöltje *Paulo Salim Maluf*, korábbi são pauloi kormányzó volt. A Nemzeti Kongresszus választásán történelmi eredmény született. Tancredo Neves 480 szavazattal, 180 ellenében, 26 munkáspárti tartózkodás mellett a voksok 72,4%-át megszerezve a Brazil Szövetségi Köztársaság elnöke lett. Az államfő beiktatására és hivatalba lépésére azonban nem kerülhetett sor. A megválasztott elnök a beiktatása előtti napon súlyos hasi fájdalmakra panaszkodott. Kórházba került, ahol 1985. április 21-én elhunyt. *José Sarney*, az 1985. március 15-e óta ügyvezető elnökként tevékenykedő alelnök még aznap letette a hivatali esküt és sor került a diktatúra 21 éve után az ország első civil elnökének beiktatására. A demokratikus rendszer azonban két komoly kihívással nézett szembe. Be kellett indítania a kiegyensúlyozott gazdasági növekedést és meg kellett oldania a politikai rendszer tekintélyuralmi maradványainak felszámolását. Az új elnök az infláció megfékezése, a szociális feszültségek és a kiegyensúlyozatlan gazdasági növekedés leküzdése érdekében 1986. február 28-án meghirdette a *Plant Cruzado*-t. A gazdasági fejlődés beindítására azonban 1995-ig, *Fernando Henrique Cardoso* elnöki periódusáig kellett várni.

A demokrácia megszilárdítására, jogi kereteinek kialakítására szintén *Sarney* elnökségének periódusában került sor. Ennek alapjait az 1988. október 5-én életbe lépett új Alkotmány teremtette meg.²³

José Sarney történelmi érdeme, hogy még az új Alkotmány elfogadása előtt módosította az 1967-es alaptörvényt, szavazati jogot biztosítva az analfabétáknak is.

Nehezítette az ország előtt álló problémák megoldását az a sajátos vezetői és vezetési válság, mely szerint az új demokrácia első két elnöke kilenc évéből hetet nem a megválasztott elnök, hanem annak alelnökei irányítottak elnökként.

Említettük már *José Sarney* és *Tancredo Neves* esetét. Azt követően *Fernando Collor de Mello* Brazília 1990. március 15-én megválasztott elnökének 1992. december 29-én korrupciós vádak miatt le kellett mondania. Őt *Itamar Franco* alelnök követte. Az 1995. január 1-jén megválasztott elnök, *Fernando Henrique Cardoso* volt az első, aki két hivatali idejét ki tudta tölteni 2002. december 31-ig.

A *Cardosot* követő *Luiz Inácio Lula da Silva* is kitöltötte két államfői periódusát, de 2018 júniusa óta korrupció miatt kiszabott hat éves bör-

tönbüntetését tölti. Utódját, a szintén a Brazil Munkáspárt soraiba tartozó Dilma Russeffet a Szenátus vádemelését követően a Brazil Legfelső Bíróság második elnöki mandátuma közepén, 2016 nyarán fosztott meg hivatalának gyakorlásától.

A tradicionális, bal- és jobboldalt egyaránt magában foglaló brazil politikai osztály elmerült a korrupció óceánjában.

Eközben változtak a nemzetközi viszonyok, Latin-Amerika államainak többségében új (hibrid) demokráciák születtek. A szubkontinensen megjelentek az új típusú regionális és szubregionális integrációk, a konzervatív modernizációval szemben megnyíltak a demokratikus fejlődés lehetőségei.

Brazília a régió vezető hatalma, a BRICS országcsoporthoz tagja lett. Nőtt a befolyása a nemzetközi viszonyok rendszerében és a latin-amerikai kontinensen. Diverzifikálódtak nemzetközi kapcsolatai. Napjainkban Brazíliáról, mint potenciális nagyhatalomról, feltörekvő hatalomról beszélnek, amely hetedik/nyolcadik helyet foglalja el a világhierarchiában.

Lesz-e második brazil gazdasági csoda? A kérdésre azért nehéz egyértelmű választ adni, mert jól tudjuk és azt tapasztaljuk, hogy a félperifériális régiók országaiban a politikai és gazdasági fejlődés és változás ritmusa szinte sohasem esik egybe, és ezeknek az államoknak a sebezhetőség, valamint a társadalmi viszonyok kiegyensúlyozatlansága állandó jellegzetességüknek tűnik.

Brazíliában az első gazdasági csoda bukása, egyben részleges sikere hozzájárult ahhoz, hogy az 1990-es évek második felében egy újabb részleges gazdasági fellendülés köszöntsön az országra.

A jelzett átalakulások, változások és végbement modernizáció ellenére a politikai rendszerben fennmaradtak történelmileg örökölt tekintélyuralmi enklávék, nem csökkentek a gazdasági és szociális egyenlőtlenségek és nem tűnt el a korrupció sem. A modernizáló diktatúra korszakát 1985-től a hibrid posztdemokrácia periódusa követte. A 2010-es évek összekuszálódott és egymásra torló eseményei pedig igazolni látszanak Tom Jobim, a neves riói dalszerző szavait: „Brazília nem kezdőknek való” (O Brasil não é para principiantes).

JEGYZETEK/NOTES

1. Részletesen lásd: Szilágyi, István: El nuevo golpismo y el proceso de modernización en América Latina: el caso chileno. In: Atas do XI Colóquio Internacional Tradicao e Modernidade no Mundo Ibero-Americano. Rio de Janeiro, 24–26. de novembro 2015. Universidade do Estado de Rio de Janeiro. ISBN 978-85-88796-93-9. <http://1drv.ms/1lwb1k> <http://coloquioiberoamerica.wix.com/>

- 2015.; Szilágyi, István: Kivételes állam, modernizáció és posztdemokrácia Latin-Amerikában. In: *A 21. század eleji államiság kérdőjelei*. Ed.: Hervainé Szabó Gyöngyvér. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2015, pp. 155–217.; Szilágyi, István: Models and challenge of Modernization and regional integrations in Latin America. In: *Rusia e Iberoamerica en el mundo globalizante*. Vol. II. Universidad Estatal de San Petersburgo. San Petersburgo, 2016, pp. 273–291.; Szilágyi, István: Modelos de modernización y cambios geopolíticos en America Latina. Cuadernos Iberoamericanos, Moscu, Universidad MGIMO, 2016 №4 (14). pp. 68–76.; Szilágyi, István: Modelos de modernización, integraciones regionales nuevas, estrategias alternativas y los cambios geopolíticos en América Latina (pp. 543–568). In: *A Integração Sul-Americana e a Inserção das Regiões Periféricas*. Natal, 2017. <http://www.cchla.ufrn.br/iicongeo/ANAIS-2-CONGEO-EIXO-TEMATICO-3.pdf>. Szilágyi, István: El nuevo golpismo, El Estado de Excepción y los modelos de modernización en América Latina. *Intellèctus*. Ano XVI, n. 1. 2017. p. 69–85. ISSN: 1676-7640. <http://www.e-publicaçõs.uerj.br/index.php/intellectus>; Szilágyi, István: Katonai rendszerek, modernizációs modellek és kivételes államok Latin-Amerikában. *Honvédségi Szemle*, 2017. 4. szám, 52–64. o.; Szilágyi, István: De la dictadura modernizante hasta las posdemocracia híbrida. los cambios políticos y económicos en Brasil (1964–1985). In: *Acta Hispanica*. Tomo XXIII. 2018. Szeged, 69–85. o.; Szilágyi, István: Poderes fácticos y cambio del sistema en Europa del Este. In: Gregorio, Pierre-Paul (szerk.): *Poderes fácticos y transiciones democráticas*. Dijon, 2015. Elérhető: <http://revuesshs.u-bourgog-ne.fr/individu&nation/>; A ditadura que mudou o Brasil. Organização: Aarão Reis, Daniel, Ridenti, Marcelo y Patto Sá motta, Rodrigo. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014; Aarão Reis, Daniel: *Ditadura e democracia no Brasil*. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014; *Ditadura e democracia. 1964–2010*. Coordenação Aarão Reis, Daniel. Rio de Janeiro, 2014., etc.; Ferrerira, Jorge e Castro Gomes, Angela de: 1964. O golpe que derrubou um presidente, pôs fim ao regime democrático e instituiu a Szilágyi, István: El nuevo golpismo, El Estado de Excepción y los modelos de modernización en América Latina. *Intellèctus*. Ano XVI, n. 1. 2017. p. 69–85. ISSN: 1676-7640. <http://www.e-publicaçõs.uerj.br/index.php/intellectus>; Szilágyi, István: Katonai rendszerek, modernizációs modellek és kivételes államok Latin-Amerikában. *Honvédségi Szemle*, 2017. 4. szám, 52–64. o.; Szilágyi, István: De la dictadura modernizante hasta las posdemocracia híbrida. los cambios políticos y económicos en Brasil (1964–1985). In: *Acta Hispanica*. Tomo XXIII. 2018. Szeged, 69–85. o.
2. Részletesen lásd: Szilágyi, István: Poderes fácticos y cambio del sistema en Europa del Este. In: Gregorio, Pierre-Paul (szerk.): *Poderes fácticos y transiciones democráticas*. Dijon, 2015. Elérhető: <http://revuesshs.u-bourgog-ne.fr/individu&nation/>.
 3. Fico, Carlos (2014): *O golpe de 1964*. Editora FGV. Rio de Janeiro. p. 1.

4. Részletesen lásd: A ditadura que mudou o Brasil. Organização: Aarão Reis, Daniel, Ridenti, Marcelo y Patto Sá Motta, Rodrigo. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014; Aarão Reis, Daniel: Ditadura e democracia no Brasil. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014; Ditadura e democracia. 1964–2010. Coordenação Aarão Reis, Daniel. Rio de Janeiro, 2014., etc.; Ferrerira, Jorge e Castro Gomes, Angela de: 1964. O golpe que derubou um presidente, pôs fim ao regime democrático e instituiu a ditadura no Brasil. Civilização Brasileira. Rio de Janeiro, 2014.; Fico, Carlos: O golpe de 1964. Editora FGV. Rio de Janeiro, 2014.; Modernização, Ditadura e democracia. 1964–2010. Coordenação Aarão Reis, Daniel. Rio de Janeiro, 2014.; Napolitano, Marcos: 1964. Historia do regime militar brasileiro. Editora Contexto, São Paulo, 2014.; Reid, Michael: Brasil A esperança e a decepção. Editorial Presença. Lisboa, 2016.
5. Napolitano, Marcos (2014): 1964. Historia do regime militar brasileiro. Editora Contexto, São Paulo. pp. 1–2.
6. Részletesen lásd: Moniz Bandeira, Luiz Alberto: O Governo João Goulart. As lutas sociais no Brasil – 1961–1964. 8^a Edição Revisada e Ampliada. Editora UNESP. São Paulo, 2010.; Ferreira, Jorge: João Goulart. Uma biografia. 4^a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011.
7. Több mint 11 millió szavazásra jogosult állampolgár vett részt a népszavazáson. 9 457 448-an szavaztak az elnöki rendszer visszaállítása mellett.
8. A CEPAL, a Gazdasági Bizottság Latin-Amerika és a Karib-térség számára (Comisión Económica para América Latina y el Caribe) az ENSZ 1948-ban alakult szakosított szervezete, amelynek alapvető feladatát a jelzett térség gazdasági fejlődésének és modernizációjának elősegítése jelentette. Az ebbe a körbe tartozó közgazdászok Latin-Amerika felzárkózásával kapcsolatos terveket és programokat dolgoztak ki, amelyek a centrum-periféria viszonyból fakadó hátrányos helyzet felszámolásán és az állam gazdasági, gazdaságfejlesztési szerepvállalásán – desarrollismo – alapult. Legismertebb képviselői: Raul Prebisch, Celso Furtado és az 1995–2002 közötti periódusban Brazília elnökének választott Fernando Henrique Cardoso voltak.
9. Napolitano, Marcos (2014): 1964. Historia do regime militar brasileiro. Editora Contexto, São Paulo. p. 10.
10. A Legfelső Forradalmi Parancsnokság tagjai: Artur da Costa Silva tábornok, Augusto Rademaker Grünwald tengernagy és Francisco de Assis Correia de Melo dandártábornok voltak.
11. http://pt.wikipedia.org/wiki/Ato_Institucional_N%C3%BAmero_Um (2018. 11. 30)
12. Korabeli, széles körben elterjedt vélekedések szerint: „...az egyik a nem uram pártja volt. Az MDB mindent ellenzett, amit a rezsim, vagy az elnökei tettek. A másik az igen uram pártja volt. Az ARENA mindent elfogadott, amit a kormány csinált.”
13. Az 1967. március 15-én hatályba lépett alkotmány szövegét lásd: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constitui%C3%A7ao67.htm (2018. 11. 30).

14. Singer, Paul (2014): „O processo econômico.” Modernização, Ditadura e democracia. 1964–2010. 2014. Coordenação Aarão Reis, Daniel. Fundação MAPFRE. Objetiva. Rio de Janeiro. p. 186.
15. Az egyik ilyen csoport vezetője a városi gerillaharc teoretikusa, Carlos Marighela, a katonai diktatúrát megelőző időszak parlamenti képviselője volt. Marighela a falusi és a városi fegyveres harc összehangolt alkalmazását alapvető fontosságúnak tartotta. A Gerilla Kézikönyv (Manual de Guerrilha) című munkájában foglalta össze a harcmodorral kapcsolatos nézeteit, taktikai és gyakorlati tanácsait. Marighela, a Nemzeti Felszabadító Szövetség (Aliança Libertadora Nacional) vezetőjeként 1969. november 4-én fegyveres akció közben kapott halálos lövést São Paulo központjában.
16. Az 5. számú Intézményes Rendelet alkalmazásával a rezsim abszolút hatalomra tett szert. Ennek egyik következménye a Nemzeti Kongresszus több mint egy évig történő bezárása volt.
17. Részletesen lásd: <http://br.vlex.com/source/dou-diario-oficial-da-uniao-2080/issue/1968/12/13/18>, valamint: <http://legis.senado.gov.br/legislacao/ListaPublicacoes.action?id719462> (2018. 11. 30).
18. Részletesen lásd: <http://legis.senado.gov.br/legislacao/ListaPublicacoes.action?id=119427> (2018. 11. 30).
19. Részletesen lásd: Política econômica nos anos de chumbo. Consequencia. Editora, Rio de Janeiro, 2018.
20. Kádár Béla: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 255. old.
21. Ezt a fajta gazdaságfejlesztési stratégiát és autarkias gazdaságpolitikát nevezte Berend T. Iván korszerűtlen, XIX. századi típusú iparosítási modellnek. Szilágyi István pedig a nyugati típusú modernizációval, a westernizációval szemben a keleti típusú easternizációs korszerűsítésről ír Szocializmus, modernizáció, fejlettség. In: Változások és alternatívák. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1988. 125–133.old. című tanulmányában.
22. A chicagói iskola modelljének társadalmi következményeit figyelmen kívül hagyó, konzekvens és a brazil esetnél jóval radikálisabb érvényesítésére részleges sikerrel Chilében, a Pinochet-rendszer időszakában került sor.
23. E nézetek és álláspontok összegzését lásd: Murilo José de Souza Pires és Pedro Ramos: O Termo Modernização Conservadora: sua Origem e Utilização no Brasil. REN. (Revista Economica do Nordeste) Volume 40. Julho-Setembro. 2009. 411–425. old.
24. Részletesen lásd: Raúl Zibechi: Brasil potência. Entre integração regional e um novo imperialismo. Consequencia. Editora, Rio de Janeiro, 2018.
25. Részletesen lásd: D’Araujo, Maria Celéina e Castro, Celso (orgs). Ernesto Geisel. 3ª Edição. Fundação Getulio Vargas Editora, Rio de Janeiro. 1997.
26. Részletesen lásd: Skidmore, Thomas: Brasil: de Castelo a Tancredo. Paz e Terra. Rio de Janeiro. 2004.
27. Az 1988-as brazil alkotmány portugál nyelvű szövegét lásd: Las Constituciones de Iberoamerica. Edición preparada por Luis López Guerra y Luis Aguiar. Centro de Estudios Constitucionales. Madrid, 1992. 69–175. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES***Könyvek***

- A ditadura que mudou o Brasil (2014): Organização: Aarão Reis, Daniel, Ridenti, Marcelo y Patto Sá Motta, Rodrigo. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro.
- Aarão Reis, Daniel (2014): Ditadura e democracia no Brasil. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro.
- D'Araujo, Maria Celéina e Castro, Celso (orgs). (1997): Ernesto Geisel. 3ª Edição. Fundação Getulio Vargas Editora, Rio de Janeiro.
- Ditadura e democracia 1964–2010. (2014): Coordenação Aarão Reis, Daniel. Jorge Zahar Editor Ltda Rio de Janeiro.
- Ferrerira, Jorge (2011): João Goulart. Uma biografia. 4ª Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro.
- Ferreira, Jorge, de Castro Gomes, Angela (2014): 1964. O golpe que derrubou um presidente, pôs fim ao regime democrático e instituiu a ditadura no Brasil. Civilização Brasileira. Rio de Janeiro.
- Fico, Carlos (2014): O golpe de 1964. Editora FGV. Rio de Janeiro.
- Kádár, Béla (1977): Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Las Constituciones de Iberoamerica. Edición preparada por López Guerra, Luis y Aguiar, Luis (1992): Centro de Estudios Constitucionales. Madrid.
- Modernização, Ditadura e democracia 1964–2010. (2014): Coordenação Aarão Reis, Daniel. Fundació MAPFRE. Objetiva. Rio de Janeiro.
- Moniz Bandeira, Luiz Alberto (2010): O Governo João Goulart. As lutas sociais no Brasil – 1961–1964. 8ª Edição Revista e Ampliada. Editora UNESP. São Paulo.
- Moore, Barrington Jr. (1966): Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Hardmondsworth, Penguin, Boston.
- Moore, Barrington Jr. (1975): As origens sociais da ditadura e da democracia: senhores e camponeses na construção do mundo moderno. São Paulo: Martin Fontes.
- Napolitano, Marcos (2014): 1964. Historia do regime militar brasileiro. Editora Contexto, São Paulo.
- Política econômica nos anos de chumbo (2018): Consequencia. Editora, Rio de Janeiro.
- Reid, Michael (2016): Brasil A esperança e a decepção. Editorial Presença. Lisboa.
- Skidmore, Thomas (2004): Brasil: de Castelo a Tancredo. Paz e Terra. Rio de Janeiro.
- Villa, Marco Antonio (2014): Ditadura brasileira. 1964–1985. A democracia golpeada à esquerda e à direita. Leya. São Paulo.
- Zibechi, Raúl (2018): Brasil potência. Entre integração regional e um novo imperialismo. Consequencia. Editora, Rio de Janeiro.

Könyvfejezetek

- Singer, Paul (2014): „O processo econômico.” Modernização, Ditadura e democracia. 1964–2010. 2014. Coordenação Aarão Reis, Daniel. Fundação MAPFRE. Objetiva. Rio de Janeiro. 183–233. old.
- Szilágyi, István (1988): Szocializmus, modernizáció, fejlettség. In: Változások és alternatívák. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 125–133. old.
- Szilágyi, István (2015): „Kivételes állam, modernizáció és posztdemokrácia Latin-Amerikában.” A 21. század eleji államiság kérdőjelei. Szerkesztette: Hervainé Szabó Gyöngyvér. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 155–217. old.
- Szilágyi, István (2015): „El nuevo golpismo y el proceso de modernización en América Latina: el caso chileno.” Atas do XI Colóquio Internacional Tradicao e Modernidade no Mundo Ibero-Americano. Rio de Janeiro, 24–26. de novembro 2015. Universidade do Estado de Rio de Janeiro. ISBN 978-85-88796-93-9. <http://1drv.ms/1lwnb1k> <http://coloquioiberoamerica.wix.com/2015>
- Szilágyi, István (2016): „Models and challenge of Modernization and regional integrations in Latin America.” Rusia e Iberoamerica en el mundo globalizante. Vol. II. Universidad Estatal de San Petersburgo. San Petersburgo. 273–291. old.
- Szilágyi, István (2017/a): „Modelos de modernización, integraciones regionales nuevas, estrategias alternativas y los cambios geopolíticos en América Latina” (pp. 543–568). A Integração Sul-Americana e a Inserção das Regiões Periféricas. Natal, <http://www.cchla.ufrn.br/iicongeo/ANAIS-2-CONGEO-EIXO-TEMATICO-3.pdf>.

Tanulmányok

- Pereira, Jéferson da Luz y Salis, André Ulysses (2011): „O golpe civil-militar de 1964 entrea conspiração e a dependência estrutural: um estudo das obras de Moniz bandeira e Octavio Ianni. IN: Akrópolis Umarama, v. 19, n. 4, 249–262. old.
- Souza Pires, Murilo José y Ramos, Pedro (2009): „O Termo Modernização Conservadora: sua Origem e Utilização no Brasil.” In: Revista Economica do Nordeste. Volume 40. Julho–Setembro. 411–425. old.
- Szilágyi, István (2016): „Modelos de modernizacion y cambios geopolíticos en America Latina.” In: Cuadernos Iberoamericanos, Moscu, Universidad MGIMO, № 4. (14), 68–76.
- Szilágyi, István (2017/b): El nuevo golpismo, El Estado de Excepción y los modelos de modernización en América Latina. In: Intellèctus. Ano XVI, № 1. p. 69–85. ISSN:1676-7640. <http://www.e-publicações.uerj.br/index.php/intellectus>
- Szilágyi, István (2017/c): „Katonai rendszerek, modernizációs modellek és kivételes államok Latin-Amerikában.” In: Honvédségi Szemle, 4. szám, 52–64. old.
- Szilágyi, István (2018): „De la dictadura modernizante hasta las posdemocracia hibrida. los cambios políticos y económicos en Brasil (1964–1985). In: Acta Hispanica. Tomo XXIII. Szeged, 69–85. old.

Interneten közzétett dokumentumok

El Ato Institucional No. 1. http://pt.wikipedia.org/wiki/Ato_Institucional_N%C3%BAmero_Um

El Ato Institucional No. 5. http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/ait/ait-01-64.htm.

La Constitución Brasileira: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constitui%C3%A7ao67.htm

El Ato Institucional no. 15. http://br.vlex.com/source/dou-diario-oficial-da-uniao_2080/issue/1968/12/13/18, valamint: <http://legis.senado.gov.br/legislacao/ListaPublicacoes.action?id7>.